

Mosty, propasti a jedno řemeslo

(výuka a výzkum)

(Pokračování diskuse z předchozích čísel Sociologického časopisu)

Narozdíl od svých kolegů se domnívám, že mezi výzkumem a výukou vždy bude přirozená „propast“, tak jak je tomu všude ve světě. Prostě proto, že jde o dvě ne zcela spojitelné činnosti s různou logikou práce, o dvě profese, o dvě různá řemesla. To, že jedno používá druhého, je bezesporé, čím více, tím lépe. Mezi oběma těmito činnostmi není ale tak velká propast, abychom se musili obávat o osud disciplíny. To, že je třeba tuto propast zasypávat či stavět mosty, je ovšem snad jasné. Ono se to ale vlastně dělá. U nás i jinde. Rozdíl je v tom, že v ustálených akademických komunitách si již našli způsob, jak to činit, na různých místech různě, někdy se nám to líbí, někdy ne. Problém je v tom, že výuka má svoji vývojovou zákonitost od jednoduchého ke komplexnímu, od konkrétního k abstraktnímu, od atomárního k celostnímu. Badatelský výzkum je komplexní, abstraktní a celostní bez ohledu na to, zda se zkoumá lidská společnost, národní prostředí či konkrétní problém v konkrétních situacích. K jednoduchému sociologickému výsledku je, tak jako v každé vědě, cesta složitá, prostě je to dobrodružství poznání. Toto dobrodružství je ale zcela jiné na úrovni zkušeného profesionála a na úrovni začínajícího adepta oboru.

Propast, ať velkou nebo malou, však překlenout nějak musíme. Většinou chválíme a preferujeme tu cestu, kterou jsme měli možnost poznat jinde, někde v zahraničí. Protože i naše malá sociologická komunita hostuje na místech různých, každý prosazuje něco jiného, to, čím se nadchl pozorováním z pozice hostujícího stážisty. Proto máme návodů dost, i když nejsou vždy konzistentní. Je nesporné, že budoucnost naší sociologie (tedy pěstování sociologie v naší jazykové a kulturní oblasti) závisí na tom, jak rychle je stavěna či bude vystavěna výuka oboru na základních učilištích. Nejenom na tom, ale řekl bych, že především. To ovšem ví dobře ta hrstka pedagogů, kteří se od roku 1990 snažili na různých místech vystavět nějaký koncept výuky. Myslím, že Ivo Možný, který k ní patří, mluví z vlastní bohaté a angažované zkušenosti, když uvádí zasvěceně problémy a bariéry, které v této oblasti sociologii hrozí. A když odmítá „zdali“ a prosazuje „jak“.

Propastí je ale v sociologii více: mezi teorií a empirií, mezi badatelským a aplikovaným výzkumem, mezi kvalitativní a kvantitativní metodologií, mezi různými paradigmaty (či tím, co se za ně vydává), mezi skupinami sociologů atd. Propast mezi vysokou školou a Akademií nevidím (mostem tu je řada osob, angažujících se v obou prostředích či přestoupivších z jedné strany na druhou a formální institucionální smlouvy a dohody potřebují pouze byrokrati a politici). (Spíše se mi jeví jako nová vznikající propast rozdíl mezi generacemi sociologů – tady ale snad začnou působit mosty společné týmové práce a těsná a pravidelná komunikace doktorandského studia.) Tyto diference jsou však ve výuce nástrojem, stanou-li se však doopravdy propastí, pak jsou ovšem bariérou porozumění.

Vzdálenost výzkumu a výuky ovšem přemostit lze – a možná, že lze i zasypat kousek té propasti pod mostem, aby přechody nebyly tak nebezpečné. A je možné, že lze nalézt i cesty přemostění ostatních uvedených propastí. Vždyť právě to přemostování by mělo být nástrojem proti nebezpečí rutinizace, o kterém mluví Možný. Je to ale značně náročné – pro pedagogy především.

Vysokoškolské studium směřuje k poskytnutí znalostí, schopností znalost použít a schopností znalost rozvíjet. Na konci vývoje nadějného tvůrčího sociologa musí být znalost ucelená a systematicky utříděná, vztažená k širším souvislostem (aplikovatelná) a podporovaná pevným metodologickým zázemím (cesty k novému poznání). Někteří adepti profese skončí na nižších stupních této cesty. To je přirozené a najdou i své přirozené uplatnění. K tomu také máme třístupňové studium oboru.

Výuka ve své nutné posloupnosti musí přitom začít z atomární úrovně různých značně separovaných součástí profese, integrace je věc postupnosti a přirozené a nenápadné syntézy. Úroveň vzdělání, které budeme poskytovat, závisí velmi silně na tom, jak jsou vybrány ony atomy hned na počátek studia, jaká je metoda jejich spojování a jak postup předávání znalostí i jejich syntéza odpovídá připravenosti příjemce, tj. studenta, na daném stupni jeho poznávací dráhy. Každá dobrá koncepce výuky vědecké disciplíny vychází z takovéto premisy. Tak vzniká jedno řemeslo a jen tak se zabrání umělému postrkování adeptů oboru na jednotlivé strany vzniklých propastí.

Na kvalitu výuky, již možná někteří (a možná i mnozí) považují za nízkou (většinou s poukazem na ty druhé, na jednotlivé přednášky a jejich nepotřebnost, na nevyváženost apod.), si nestěžují. Kvalita výuky nezávisí na žádné jednotlivé přednášce. Vždy byly, jsou a vždy budou přednášky dobré a špatné, zajímavé a nudné, přínosné a zbytečné. Důležitá je skladba, metoda syntézy a cesta ke schopnosti samostatného myšlení a poznání. Konceptů výuky je mnoho a mnoho dobrých (stačí se porozhlédnout po světě i v okolí). Obávám se, že žádný není nejlepší. Narozdíl od jiných kvalit vědy lze efekty výuky alespoň částečně objektivizovat. Výsledky jsou viditelné: výkony u závěrečných zkoušek, kvalita prací, uplatnění absolventů, ale i zájem o to které učiliště (ze strany studentů, jejich rodičů i stálých a hostujících učitelů). Nechci hodnotit kvalitu sociologických kateder, ani si stěžovat na problémy výuky. Přes všechno, co bylo řečeno, bez knihoven, bez literatury, se studenty sedícími na topení a na zemi, s přetíženými a nezaplacenými úvazky, s nedostatkem dobrých kantorů, bez dostatečného počtu pracoven pro klidnou práci a bez slušných stolů, a i přes stesky studentů, rozpory učitelů, nejasnosti koncepcí a neustálé hledání východiska a konceptu atd., naši (katedra sociologie ISS FSV UK, Praha) absolventi jak magisterského, tak bakalářského studia si vedou na zahraničních školách i v praxi státní správy, při vědecké asistenci a pokusech o samostatnou tvorbu, či ve výzkumných i jiných firmách, zdatně a úspěšně. Totéž vidím i u absolventů jiných prostorově blízkých i vzdálených sociologických kateder. Je to optimistické. A příjemné. Je to viditelný výsledek dobré snahy. A myslím, že v tomto případě dobrá snaha už zní. (Ovšem a samozřejmě: vynechme siestu na vavřínech, nevyplatila by se.)

Situace výuky oboru není ovšem růžová, a již i v této diskusi bylo o ní řečeno mnoho. Zvony na poplach nutí k zamyšlení a akcím. A možná je čas na shrnutí situace.

Naše přednosti vidím v tom, že: a) stále ještě máme možnost budovat něco neotřelého a nového (i když nic moc nového třeba nevymyslíme) – budování je tvorba, je zajímavé a je hodnotou samou o sobě, proto mobilizuje nejlepší síly oboru, b) učitelské kapacity nejsou zanedbatelné – u nás je (možná jako odkaz doby nedávno minulé) větší kapacita znalostí než prověřené vědecké erudice a fantazie; a znalost je pro pedagogickou práci podmínkou nutnou (a spolu se schopností systematické prezentace i postačující, i když ne jako optimální stav), c) možnost zapomenout na mosty a propasti a prostě stavět dům na zelené louce jako práci souladnou (jako když se staví dům).

Na pedagogické práci je mnoho věcí velmi *přitažlivých*: a) zvědavost, otevřenost a hledání mladé generace, b) zjevná efektivita poctivé práce – výsledky jsou vidět (někdy ovšem až po jisté době), c) dynamičnost pedagogické práce v dnešní proměně společnosti a proměně hodnot mladých lidí – jednotlivé ročníky se od sebe výrazně liší a i sociální situace se rychle mění, a je tedy hozenou rukavicí doby, aby se s tímto faktem učitel (obzvláště sociolog) vyrovnal. Kdo přijímá tyto aspekty učení jako hozenou rukavici, nemůže se dost dobře rutinizovat.

Nemyslím si, že každý výzkumník může učit. Natož dobře učit. Učení předpokládá nejen schopnost a ochotu, ale také podřízení se způsobu práce a organizace školy, jistou odvahu a navíc velké soustředění. Ne každý je ochoten k té řeholi, která předpokládá naprostou pravidelnost přípravy a přednášek. Na zahraničních univerzitách se jaksí nehodí vyjíždět v průběhu semestru a vynechat byť jednu přednášku či seminář – to je jeden z rozporů mezi rytmem vědeckého výzkumu a výuky, jehož vyladění je nutnou podmínkou (pilířem mostu). A jaksí nepřipadá v úvahu, že učitel přijde nepřipraven, či že za něj přijde někdo jiný zastupovat pro nepřítomnost z důvodů cestování (a to ať už ad hoc nebo plánovaně organizováním společných kursů). U nás se tyto zvyklosti zabydlují pomalu, ale přece jen snad už začínají vstupovat do psaných i nepsaných norem sociologické pedagogické praxe.

Dalším rysem řehole je nutnost učení jednoduchého a nalezení přiměřené úrovně přednášek pro daný stupeň vývoje studenta. Kritickým obdobím pro další profesní výběr a vývoj adepta sociologie je bakalářské studium. U nás učí mnoho výzkumníků, ale jen nemnozí na bakalářské úrovni, kde je dáván základ a kritické místo profesního rozhodování a rozvoje a kde se formují elementární profesní návyky i vztah k poznávací činnosti. Výuka v prvních letech studia je proto nejobtížnější – sdělujeme obtížné věci nepřipraveným příjemcům a přesvědčujeme je o tom, že sociologie je zajímavý, důležitý a dobře koncipovaný vědní obor s pevným teoretickým i metodologickým zázemím, se závažnými úlohami k řešení i zajímavými cestami k jejich vyřešení. Není to lehké a ne každému se do toho chce. Je relativně jednodušší dávat speciální seminář na úrovni magisterské. Tu je, domnívám se, jeden z mostů, které nutno vybudovat: most ochoty zpracovat velmi rozsáhlé znalosti své specializace, vybrat podstatné (a jen jako cvičení a ilustrace zařadit to méně podstatné, či i to podstatné, které se do přednášky už prostě nevejde). Učit, především na bakalářském studiu, znamená velkou práci navíc: systematické shrnutí svého předmětu, ke kterému je třeba načíst, zhodnotit a vybrat důležité z velkého množství literatury (protože učit předmět neznamena učít to, co učitel aktuálně zná); a opakovat to každý rok živě, přesvědčivě a efektivně, tj. vždy trochu jinak. Učit z osmdesáti procent to, co studenti mohou pochopit, a z deseti procent to, nač se musí dotahovat a co je nutí k aktivnímu přemýšlení (a deset procent si může učitel nechat pro své libůstky). V tom vidím kus tvoření, o kterém mluví Ivo Možný. Řada výtečných výzkumníků tuto práci udělat nechce nebo na ní nemá čas či prostě na takovou činnost nemá chuť, proto nikdy učit nebude, či nebude učit dobře. V tom oponuji Možnému – nemůže být povinností učit a není to ani účelné, nejde to bez schopnosti a ochoty se podřídit řeholi řemesla. A nejde to bez vnitřního uspokojení ze zajímavé a úspěšné práce. (Snad nebude tento názor interpretován tak, že jsem proti takové syntéze řemesel; to bych popřel svoje vlastní aktivity.) Sociologie potřebuje obojí – dobré výzkumníky i dobré kantory. Nemyslím, že integrace výzkumu a výuky tak, jak je zvykem jinde, je možná u nás rychle a v krátkém dohledu. Musíme stavět obojí. Nemáme ani jedno, ani druhé. A nedá se nic dělat proti faktu, že výuka odvádí pozornost od výzkumu, pokud už neumíme naplánovat

jeho průběh tak, aby si s výukovým časovým schématem vzájemně ladily. A výzkum odvádí pozornost od výuky. Myslím také, že existující absence souladu výuky a výzkumu je daní té stavbě na zelené louce. Přece jen se v dobách tak rychlých, jako je naše, nepodaří dělat všechno. Je však jasné, že časový plán výuky je dán, že je prioritní a že je třeba se mu bez výhrad podřít. Tak jak to vidíme v zahraničí.

Navíc: je mnoho dobrých výzkumníků, kteří mají obavy učit. Zodpovědnost je to vysoká a se studenty to není lehké: v prvních hodinách jsou trochu nejistí a vystrašení, plní očekávání, za tři neděle suverénně nad věcí a vše kritizující, odmítající a „co nám to tu povídá“, aby pak nastávalo postupné zklidnění a navazování kontaktu s oborem, v druhém semestru přichází první kumulace poznatků a ve třetím už začátek proměny a uvědomění si toho, že to povrchně nejde. A magistři už jsou velmi zvědaví. Jak obtížné postavit se před třídu v prvním týdnu, jak obtížné ve třetím ročníku a jak na magisterské úrovni.

Co stojí proti normálnímu vývoji: a) materiální zabezpečení – malé platy, nedostatek knihoven a přílehlých čítáren, nedostatek poslucháren, počítačů, softwaru, neschopnost držet krok s technickým vývojem nejen jako pomůckou (projektory, počítače, software), ale s konkrétním poskytováním profesních zkušeností studentům a vytvářením jejich profesních pracovních návyků s nejmodernější technikou (počítače, software, komunikační prostředky); b) stálý boj o paradigmatu čili rozhádaní sociologové, což není nic jiného než prosazování jediného správného pohledu na sociologii – studentům je nutno předvádět věcné argumenty a ne opakovaná klišé; c) nepochopení pedagogického procesu jako postupného rozšiřování a prohlubování znalostí (i za cenu opakování téhož předmětu na různé úrovni) a nedostatečné respektování procesu postupného profesionálního zrání.

Co nám hrozí: a) rutinizace výuky (viz I. Možný), b) pedagogický populismus, c) nekritické přenášení forem výuky odjinud do našeho prostředí. O těchto bodech by se dalo diskutovat dále, není tu už na ně místo, ale uvědomit bychom si je měli. A to i jak jejich příčiny, tak jejich následky.

Co nám chybí: a) především vlastní sociologické školy, profesura jako stolice, kolem níž se odvíjí něco soustředěného a nového a prosazujícího se silou výsledků, nikoliv hlasem; je jich u nás málo; b) poznání, že koncepci výuky nelze přijmout hlasováním a nekonečnou diskusí, ale že je třeba ji vytvořit a prosadit silou osobnosti v čele; pseudodemokracie ve vědě vede k rozmělnění, průměru a ke stagnaci; c) jasná odpověď na otázku: *co vlastně chceme* – v sociologii i ve výuce; o tom je třeba hodně diskutovat (i když ne hlasovat), to je otázka, jejíž neustálé odpovídání je stimulem dynamiky.

Myslím, že nám také chybí aktivní diferencovaná zkušenost z různých prostředí: učím na dvou různých školách a to umožňuje alespoň částečnou komparaci účinnosti forem, organizace, přístupů.

S vysokou pravděpodobností se mnou mnoho kolegů nebude v jednotlivých bodech souhlasit, v lecčems se od předchozích příspěvků můj názor liší. Máme mnoho problémů, ale pro skepsi či dramtizování není podle mne důvod. Jsem tedy (samozřejmě) pro zasypávání propastí, ale nedomnívám se, že je možné je zasypat. Na Sisyfa stále padal kámen, my nosíme koše písku a sypeme je do stometrové průrvy. Je to ale součástí dynamiky a snahy po všeobecné syntéze s veskrze pozitivním výsledkem. Spíše lze stavět mosty, ty, když jsou pevné (a pružné), tak vydrží, zásyp odnese první průtrž. Ale není snadné postavit průchodný a funkční most, který nebude podemlet stejnou první průtrží.

Jedno řemeslo: ale s přirozenými sférami specifických činností, s různými požadavky a s nutnou mírou autonomie pro kvalitní rozvoj oboru.

Jan Řehák

Nastavit kritické zrcadlo

Odvozovat úspěšnost vědní disciplíny v určité zemi od jejího mezinárodního renomé je jistě zajímavé a v kladném případě hřejivé, i když v určité etapě rozvoje a situace státu nezas tak důležité. Rozhodující je efektivnost oboru doma. Úspěch na zahraniční scéně se dříve či později stejně projeví.

Ptáme-li se na příčiny stavu naší sociologie a odmyslíme-li historii, pak aktuálně tu jistě měly roli dva faktory. Tím subjektivním je, že naše sociologie neměla a nemá ve svých řadách silnou, prestižní, až charismatickou osobnost či skupinu lidí, kteří by jí dokázaly vybojovat místo na slunci. (Který obor u nás ovšem takovou osobnost má?) Objektivně byla po listopadu 1989 potřeba aktivní role sociologie evidentní. Konečně prioritní postavení chartistů v tomto převratném procesu tu úlohu nabízelo. Jenže jak se ukázalo, nejméně na zastávání mocenských pozic byli připraveni právě disidenti. A tak z nich díky charismatu zůstal ústavním činitelem jen Václav Havel a ve vrcholných státních funkcích dva radikálové disentu. Prostor se otevřel pragmatikům.

Jistě nebylo na škodu, že jimi byli ekonomové, jejichž společenská potřeba je v každé zemi evidentní, v postkomunistické zemi s historicky atypickou nutností znovu zavést tržní mechanismus pak dvojnásobně. Ani by možná neškodilo, že to byli výlučně makroekonomové a monetaristé. Co bylo vážnější: zároveň si mysleli, že stejně jako dobře rozumějí ekonomice, znají a dokáží zvládnout i sociální souvislosti, tj. předpoklady, interferující vlivy a důsledky transformace ekonomiky a vytváření základů parlamentní demokracie a právního státu vůbec.

Po víceleté zkušenosti, aniž bychom přehlédli nejvýraznější úspěchy mezi postkomunistickými zeměmi, je patrné, že chápání sociálního systému mocenskou skupinou nešlo za představu sociální sítě, o realizaci vize občanské společnosti ani nemluvě. Svědčí o tom jistá, doufejme dočasná, marnost prezidentova úsilí. A jistě také situace ve zdravotnictví, kultuře, sociální péči, školství, tělovýchově ap., tedy v tzv. odvětvích rozvoje člověka. Mohla mít za této situace sociologie jiné místo? Přitom opakují: po pádu totalitního typu společnosti a budování parlamentní demokracie s tržní ekonomikou byla její role žádoucí. Zvláště, obrazně řečeno, právě při přechodu od byzantského k anglosaskému způsobu života, kdy ten prvý bere člověku svobodu, a to za stále hůře splnitelný slib zajištění základních potřeb pro absenci zpětné vazby, a druhý mu ji naopak vrací s tím, aby se pokud možno o sebe postaral sám. Což v případě individuálního neúspěchu může lehce generovat nostalgii po starém systému. Nelze tvrdit, že někteří představitelé vládní moci si takovou potřebu neuvědomovali. Daleko více je však strašilo, a mnozí odpůrci tím i argumentovali, že by nešlo o nic jiného než o recidivu tzv. sociálního inženýrství. Tento odpor v přechodovém období poškozuje konzervativní pravici, která má to štěstí, že levice nedokáže její slabiny konstruktivně využít.

I při kritické analýze stavu sociologie nelze přehlédnout, že se podařilo dosáhnout mnohé, a to nejen v centrálně řízeně vědě, výzkumu a školství, ale i v jednotlivých resortech. Zvláště zásluhovou společenskovědně zaměřených lidí, kteří se dostali do

mocenských pozic. Bohužel řada věcí z polistopadového období přišla vniveč, mnohdy i díky lidem ze společenskovědních oborů, kteří dali přednost někdy ani nevyžadované stranické disciplíně.

Kdybych se měl pokusit charakterizovat, co objektivně nejvíce přispělo k současnému stavu sociologie, pak to tedy nejspíš byla minimální sociální objednávka, sociální zakázka. Pokud za tu dobu, kdy jsem se nemohl věnovat této disciplíně a i nyní zůstává na okraji mého zájmu (i když jsem byl přinucen se jí dvacet let živit), není tento pojem též na indexu. Stejně jako již uvedené sociální inženýrství či kádrová práce. I když řešení sociálních souvislostí věcných procesů bude vždy třeba nějak nazvat, stejně tak v personální práci oblast, která se zabývá přípravou, výběrem a zařazováním vrcholových řídicích pracovníků.

Absence výraznější sociální objednávky při řešení sociálních souvislostí věcných procesů i samotných sociálních procesů je o to bolestnější, že je často nižší, než byla v předcházejícím systému, i když tehdy její účinnost nemohla být významnější, nebo dokonce sloužila jen jako jistá ozdoba a probíhala především v mikrosféře. Z těchto výzkumů se daly i těžko odvodit obecnější poznatky, třebaže pokusy ve formě sekundárních analýz sociálních výzkumů existovaly (D. Slejška). Významnější efekt měla spíše realizace sociotechnických a racionalizačních opatření, která přispěla k relativně přece jen lepšímu stavu naší ekonomiky ve srovnání s jinými postkomunistickými zeměmi, což vytvořilo i lepší podmínky pro následnou ekonomickou transformaci.

Stejně jako existuje mizivá sociální objednávka pro sociologii v makrostruktuře, podobně tomu bylo i v mikrostruktuře. Zájem o racionalizační služby včetně sociologických se v mikrosféře, zvláště podniků, snížil objektivně proto, že jejich pozornost byla upnuta na privatizaci. Nyní – stejně jako v minulosti – ty prozíravější začínají opět s výzkumnými a poradenskými týmy spolupracovat. Často je vede k tomu prostá potřeba přežít.

Sociologický pohled na realitu privatizovaných podniků se ovšem podstatně liší od pohledu politického. Vlastnické vztahy jsou zjevné u malých podniků, méně výrazné u nepříliš velkého počtu středních podniků a ojedinělé u podniků velkých včetně personifikace tohoto vlastnictví (koho v prvním okamžiku napadne více osobností než jména pánů Soudka a Stehlíka?). Vzhledem k insolventnosti většiny podniků jsou vlastníky převážně banky, a to především ty s převažujícím podílem státu. Stejně tak nelze brát zcela vážně tvrzení ministra Kočárníka na zasedání Mezinárodního měnového fondu, že podíl ziskových podniků za poslední rok zvýšil ze 60 na 81 %. V jeho pojetí se totiž za ziskový podnik považuje takový, který končí rok bilančním ziskem. To ovšem nemusí znamenat, a většinou také neznamená, že podnik tyto zisky od svých zákazníků skutečně inkasoval. Spokojit se s tvrzením, že jde jen o odloženou fakturaci, může být mylné.

Konkrétní vhléd do mikroekonomiky také vede k určité korekci hodnocení růstu HDP. Je jistě chvályhodné, že jsme se odrazili od tzv. dna a ještě před koncem století se dostaneme na úroveň výroby konce osmdesátých let. Analýza struktury naší výroby však ukazuje, že jde v převážné míře pouze o obnovu dosavadních výrobků, u nichž se objevila poptávka na trhu z prostého důvodu, že je lidé spotřebovali a jsou buď stejně tak dobré jako zahraniční, nebo výrazně lacinější. Je mezi nimi jen málo výrobků inovovaných a zvláště konkurenceschopných na zahraničním trhu. Je to obzvláště kritické v situaci, kdy se zcela vyčerpávají dva pověstné Klausovy polštáře, a to laciná pracovní síla (ta začíná bojovat za mzdové požadavky) a nízký kurs koruny. To vede k propadu

obchodní bilance (loni přes sto miliard Kč, letos odhad 150 miliard Kč), která může ohrozit i aktivní platební bilanci a stav devizových rezerv.

Nemělo by jistě smysl se zmiňovat o těchto věcech, kdyby neměly bezprostřední souvislost se sociologií. Tou je profil a postavení řídicích pracovníků. Ukazuje se, že stejně jako v minulém režimu jsou vrcholová vedení faktickými vlastníky podniků.

V období plánované ekonomiky díky svým vazbám na stranický a státní aparát, nyní díky nevyprofilovaným vlastníkům, jimiž jsou anonymní fondy a stejně tak anonymní majitelé kuponových knížek. Přitom ze 60 až 70 % se vrcholová řídicí pracovníci nezměnili. Konečně, kde bychom jiné manažery vzali. Je to garnitura, která se dostala do řídicích funkcí při generační výměně koncem osmdesátých let, kdy jim bylo kolem čtyřiceti let. Budou tedy v řídicích funkcích do začátku příštího století.

Jaká je jejich psychologická a sociologická charakteristika? Sociální výzkumy se v osmdesátých letech charakteristikou řídicích pracovníků zabývaly poměrně rozsáhle (podle metodiky O. Mikšíka). Šetření prokázala, že se vyznačovali tendencí vyhledávat spíše stálejší a klidnější podmínky k činnosti, vyhýbat se situacím dynamickým, vybočujícím z běžných zvyklostí, snahou o stabilní chod práce a života, konformním jednáním. Necítili se dobře v podmínkách a situacích vyžadujících zvýšenou přizpůsobivost činnorodé řešení nových problémů. Byla pro ně charakteristická vyšší obezřetnost, tendence vyhýbat se situacím, které vyžadují převzít na sebe riziko za nesprávné rozhodnutí.

Z těchto důvodů se u nich daly předpokládat potíže v těch oblastech rozhodovacích procesů, v nichž nelze plně předvídat budoucí důsledky určitého řešení. (Jenže takový je trh.) Byla u nich patrná určitá tendence přistupovat k řešení situací samostatně, autoritativně, s menším zřetelem a smyslem pro postižení vzniklého sociálního klimatu. To vytvářelo bariéru pro žádoucí rozvoj sociálního řízení, pro uplatnění vhodných metod vedení lidí, a tím i pro upevňování dobrých sociálních vztahů.

Celkově šetření konstatovala, že zkoumané soubory pracovníků vrcholových vedení podniků byly dosti odolné vůči vlivům narušujícím jejich cílevědomé chování a byli schopni hledat i prosazovat účinné cesty realizace přijatých rozhodnutí a pracovních podmínek a postupů za dynamických situací běžné řídicí činnosti tehdejších podniků. Odolnost vůči rušivým vlivům však nebyla dostatečně vyrovnána s přizpůsobivostí a tvořivostí v řešení nově vznikajících situací a podmínek. To v sobě obsahovalo nebezpečí ulpívat na osvědčených postupech i za změněných podmínek, nebezpečí menší přístupnosti k inovačním procesům, k experimentování a ověřování nových způsobů a postupů.

Tyto charakteristické znaky se nemohou neodrazit v dalším rozvoji. A to nejen pokud jde o ekonomickou efektivitu, ale i úroveň sociálního smíru. Gründerské praktiky se neobjevují jen ve stylu podnikání, ale i ve vztazích k zaměstnancům.

Podniková ekonomická realita je jedním z prostorů pro sociologii. Zde jsou však sociologové práce, průmyslu a podniku vytlačováni podnikavými výzkumnými a zvláště poradenskými pracovníky jiných vědních oborů, kteří leccos zvládli ze společenskovedních disciplín, i když na té nejtriviálnější úrovni. Není proto příliš důvodu k jáso tu nad novými absolventy sociologického studia, zda ve větší míře najdou uplatnění, protože ve větším počtu je to možné právě v pracovní sféře. Podobně je tomu s uplatněním mladých řídicích pracovníků s předpoklady výrazně uspět v tržní ekonomice.

Z celkových postojů např. k tvorbě občanské společnosti, prohloubení samosprávy, činnosti neziskových organizací, stupně zájmu o participaci, integrace opozice do řízení, zvládnutí problémů mikroekonomiky ap. lze usoudit, že v nejbližším období nemůže

sociologie očekávat širší společenskou objednávku. Není-li ovšem sociální zakázka, měla by začít kritika, a to nejen do vlastních řad, ale nastavit zrcadlo právě sociálním deformacím, které díky nevyužití sociologie vznikají.

Antonín Rašek

Také sociologie má svůj trh

Žijeme v době postmoderní a společnosti demokratické. To prvé pro sociologii znamená, že se nesluší ji jakkoli tematicky zužovat či doktrinálně svazovat, že by opravdu měla kvést tisíce květy. To druhé znamená, že se nesluší kohokoli jakkoli dirigovat v jeho ambicích, jakkoli tvůrčích či rutinních, dělných či nedělných. Zatímco vysoké školy by měly být paradigmaticky diverzifikovaným debatním polem, akademie zas střechem pro volné bádání, třebas i s horizontem nekonečna. Neslušno a ani netřeba oponovat. Problém, pravda, zůstává, kdo a proč to bude financovat, myslíme-li na obě strany účtu: má dáti a dal.

Na kalendáři společenské transformace již uplynulo neuvěřitelných šest let a jedno je dnes už vcelku jasné: sociologie přežila tuto dobu bez úhony, ale také bez velkého zisku. Co ubrala na extenzitě, nepřidala na intenzitě. Oč více zapomněla, o to méně se naučila. Kritika předlistopadové minulosti je jistě na místě, pokud stejně kritickým okem pohlédneme i na současné dění, ovšem relativně vzato k tehdejšímu a nynějším příležitostem, možnostem, podnětům a výzvám.

Jak vypadá přítomnost v porovnání s představami na počátku našeho sametového přerodu? Co se naplnilo z přání vyslovených na oněch divadelních Sociologických fórech? Všimnu si tu jen tří témat z oněch mnoha, která se tehdy probírala a nyní znovu otevřela díky Petrovi Matějů a dalším. Především se hovořilo o přeměně institucí, o odstranění dřívějším režimem perfidně vytvořené hradby mezi výzkumem a výukou. Dále o tom, že do pěti let tu budeme mít novou generaci nadšených sociologů. Mluvílo se konečně i o tom, jak je třeba sociologii zviditelnit, zapojit do dění a vůbec vylovit z onoho šedivého rybníka zapomnění.

Vřele souhlasím, že oddělení výuky a výzkumu vede k přežívání oboru namísto jeho rozvoje. Žádné výzvy a žádné dohody o „nejužší spolupráci“ nemohou nikdy nahradit to, co přirozeně vzniká, když existuje závaznost na obou stranách. Jako příklad takové „fungující“ samostatnosti se často uvádí Francie. Není to však pravda. CNRS a univerzity jsou sice institucionálně samostatné, fakticky však propletené tisíci nitkami. Lidé přecházejí z jedné instituce do druhé a dělají obojí činnost v těsné návaznosti. Není významnějšího vědce, který by neučil a není významnějšího pedagoga, který by nebyl zapojen v několika výzkumných projektech.

Pokud jde o novou generaci sociologů, už jsou tu opravdu první polistopadoví absolventi a jistě mnozí z nich velmi schopní. Jde tedy jen o to, zda se vrhnou do výzkumu, nebo do náruče trhu. Pakliže do výzkumu, jde o to, zda mají chuť do práce a odvahu vytrvat, nebo si jen chtějí odpočinout po zajisté namáhavém studiu. Pakliže jinam, pochopení je nasnadě: platy ve veřejném sektoru jsou nízké a kvalifikovaní lidé si tu mohou trochu vydělat jen jako štvanci vedlejších činností. Kličkyování kantorů mezi výukou,

výzkumem a vedlejšími činnostmi barvitě vylíčil Ivo Možný a vůbec si s ním nemyslím, že přehání.

Obávám se, že třetí otázka týkající se společenské užitečnosti sociologie může znít nepěkně, některým dokonce i totalitně. Připomeneme-li si první kulatý stůl Sociologického časopisu (SČ 1/1991), postoje se v tomto bodě rozcházejí už na počátku. Vyberu-li jen dva názory, pak zatímco Pavel Machonin odvozoval rozvoj sociologie od její „schopnosti poskytnout kvalitativní výpověď o společnosti a jejích problémech“, Milanu Petruskovi se líbila spíše úvaha o neužitečnosti a viděl sociologii jako součást kultury společnosti, „poskytující jakákoli netriviální sdělení“.

Oba názory jsou jistě stejně platné ve svém kontextu. Rozdíl je ovšem v tom, který přístup si získá více podpory. Je asi málo mecenášů umění, kteří by do něj zahrnovali také sociologii. Je jistě více sponzorů výzkumu, kteří jej vidí jako usilování o nápravu společenských věcí. Když už žehráme na nepřízeň osudu, musíme se ptát, co vede mladé ekonomy k jejich setrvání ve výzkumu, když mají tak blízko do výnosných míst ve světě financí. Pravda je taková, že ekonomický výzkum je zajímavější především proto, že je více napojen na svět a klíčová témata. Tím se také stává otevřenějším, viditelnějším a lukrativnějším.

Potkávám hodně sociologů, kteří si stěžují na poměry. Znáám jich řadu, kteří odešli do byznysu. Stěžují bych jich však napočítal víc než prstů na jedné ruce, kolik jich přijalo výzvu doby a začalo vážně pracovat na nějakém novém tématu z těch mnoha, které chybějí. Mohou za to ale jen oni? Tady jsme u jednoho důležitého momentu. V roce 1990 byla vyhlášena svoboda bádání. Ano, je právem každého, v čem si bádá. Kdysi si to mohli dovolit jen tzv. soukromí docenti, bádající za vlastní peníze. V předchozím režimu pak jen ti, kdo správně pochopili svobodu „jako poznanou nutnost“. Přes zeštíhlovací procedury dnes tak mohou stále činit mnozí pod benevolentní, byť stále lakomější záštitou státního rozpočtu.

Je jistě dobré, že namísto jednoho jsou již dnes dva kanály toku rozpočtových peněz, totiž tradiční instituce a grantové agentury. I když lidé jsou v obou nutně stejní, v druhých fungují lépe, protože tak činí pod tlakem soutěžních pravidel a rozpočtových omezení. Musím tu souhlasit s Petrem Matějů, že tradiční instituce jsou dnes blokovány pseudodemokracií. Poté, co revoluční nadšení opadlo, jsou volená grémia překážkou změny, protože se ustavují podle většinových zájmů, a tím i k tomu, aby konzervovala daný stav. Fungování grantových agentur má daleko k ideálu, nicméně ony budou jednat se stále větší odpovědností za rozvoj oboru, protože – doufejme – budou jednou muset posuzovat žadatele také podle toho, co již vykonali.

Důležitější než lidé a instituce jsou však témata a odborné problémy, namítají někteří. Jde přece hlavně o výsledky, ať se jich dobereme jakoukoli cestou. Máme-li však na mysli určitá témata a určité výsledky, cest k nim vedoucích není mnoho. Zde potom liberálně-demokratická spojka grant-výzkumník selhává a ke slovu se musí dostat instituce již nikoli jen zastřešující a ochraňující, ale také řídicí a vyvolávající neklid soutěživé synergie. Instituce, která organizuje výzkum inspirovaný a vyžadovaný transformací a garantuje jeho pokračování, poznatkovou kumulaci a syntézu. Mám tu na mysli tři dimenze takové práce: mezioborovou, historickou a komparativní.

Mezioborový imperativ je dán tím, že transformace je komplexním procesem (jakkoli otřepaně to zní) zahrnujícím simultaneitu změn v oblasti ekonomické, politické, sociální a hodnotové. Historický rozměr vyplývá z faktu intenzivní a přítom stále

nedostatečně uvědomované přítomnosti minulosti. Jinak řečeno, průřezová informace v neusazené společnosti je méně validní než ve společnosti usazené, přičemž v usazené společnosti je minulost zpravidla méně předpojatě a více detailně prostudována než ve společnosti usazující se. Nakonec komparativní dimenzi diktuje již uskutečněné překročení mezistátních hranic politických a ekonomických, za nímž musí následovat mnohem intenzivnější překračování hranic sociálních a poznávacích.

Zahrnout tento trojí rozměr výzkumu v plně šíři a hloubce je nespílitelným ideálem, nicméně postupně naplnitelným vodítkem pro fungování institucí. Je totiž nad síly jedinců i malých týmů, aby tyto hranice překračovali, navíc v horizontu určeném dvou či tříletými granty. V silách institucí však je, aby harmonizací individuálních úsilí podporovaly studium sociální změny v provázaných oblastech. To je aktuální, byť neformulovanou zakázkou od národních i mezinárodních organizací, a přitom úlohou stejně empirickou jako teoretickou, tématem přitahujícím grantové prostředky domácí i zahraniční, a tedy i tématem dostatečně zajímavým problémově a finančně.

Myslím, že doba přece jen poskytuje určité řešení dilematu velkých úkolů a mizerných prostředků. Sociologie sama by se ale měla lépe adaptovat na společnost, která je předmětem jejího zkoumání. Jestliže jsme hlavní příležitosti promeškali, mnohé šance jsou stále otevřené. Je třeba zakládat a napojovat se na takové projekty, které uspokojí potřeby odborné i finanční a které neukrájí ani výzkum, ani studenty. Jde o témata, která napomohou české společnosti integrovat se do mezinárodních organizací a která tedy budou jimi podpořena. Konkrétní příklad: kolik českých sociologů se pokusilo získat grant v rámci cíleného programu Evropského společenství „Sociální exkluze a integrace“? Jde o téma málo sociologické? Málo inspirativní? Nebo snad málo postmoderní?

I sociologie má svůj trh, totiž právě takový, jaký si vytvoří. Nemůže spoléhat na veřejnou podporu, je-li veřejnosti málo známa. Strkat peníze do projektů, jejichž výsledky zůstávají kdesi v hloubi zásuvek či myslí výzkumníků, do nákladných rukopisů, které po léta nenacházejí nakladatele, do textů přijatelných pro publikaci sotva v interních edicích, je sice načas možné, dlouhodobě však sebelikvidační. Zatím je stav takový, že sociologii na veřejnosti reprezentuje výzkum veřejného mínění. Čas rozběhu sociologických studií je jistě delší než u demoskopických výzkumů, v sedmém roce transformace bychom však už měli být v tomto ohledu méně smířliví.

Implicitní poptávka je nicméně rozsáhlá. Česká společnost je informačně daleko méně pokryta než polská či maďarská. Nejenže náš vlastní výzkum trpěl zpřetrháním kontinuity a je i dnes celkově línější, přičemž také počet stážujících západních odborníků inspirujících se českou transformací je nesrovnatelně menší. Ekonomie i politika však potřebují studie o sociální struktuře, lidském chování, společenských institucích a vztazích toho všeho dohromady. Vyproštění ze sevření marxismu víme, jaká je síla vědomí, percepce situací, očekávání a motivů. Budeme-li dostatečně zajímavě zprostředkovávat jejich poznání a zejména pak sami vztahovat pozitivní očekávání k sociologii, neměli bychom, dlouhodobě vzato, prohrát.

Jiří Večerník